

Yazar: Ayfer Karakaya-Stump

Kızılbaş

Yayın Tarihi: 15 Nisan 2026

Özet

Kızılbaş hareketi, 15. yüzyıl Anadolu'sunda Safevî tarikatının dönüşümü ve çeşitli Sufi, derviş ve mesiyantik akımların birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Yeni ortaya çıkarılan yazılı kaynaklara dayanan son dönem araştırmalar, Kızılbaşları, yüzeysel biçimde, İslamlaşmış Türkmen aşiret mensuplarından oluşan homojen bir topluluk olarak tasvir eden eski yaklaşımları sorgulamış; bunun yerine onların toplumsal ve etnik çeşitliliğini, ayrıca daha geniş Sufi ağları içindeki yerleşikliğini vurgulamıştır. Hareket, Osmanlı-Safevî rekabeti bağlamında gelişmiş; bu durum Osmanlı dünyasındaki Kızılbaş topluluklarının baskı görmesine ve marjinalleştirilmesine katkıda bulunurken, Safevî İrani'nda Kızılbaş kimliği zamanla On İki İmam Şiiliği içinde erimiştir. Buna karşılık Anadolu'da bu topluluklar, özellikle yerel kutsal soylar aracılığıyla, kendilerine özgü dinî pratiklerini ve topluluk yapılarını sürdürmüş; nihayetinde Alevi geleneğinin tarihsel temelini oluşturmuştur.

Tarihsel Arka Plan ve Gelişim

Kızılbaş (Türk. Kızılbaş, Fars. Qizilbāsh), kelime anlamıyla “kızıl baş” olup, Anadolu'da Safevî ailesinin (Fars. *dūdmān*, Türk. *Ocak*) manevi önderliği altında, heterodoks Sufi çevreleri ile radikal derviş gruplarının oluşturduğu bir koalisyon tarafından şekillenen dinî-siyasal bir hareketin mensuplarını ifade eden bir addır. Terim ilk kez 15. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış olup, Safevî tarikatının Sufi savaşıları tarafından giyilen ve On İki İmam'ı simgeleyen on iki dilimli kızıl başlıktan (Fars. *tāj-i haydarī*) türemektedir. Kızılbaş toplulukları, modern Alevi gruplarının öncüllerini oluşturmaktadır.

Kızılbaş hareketinin tarihi ve mahiyeti, uzun süre çağdaş ve topluluk tarafından üretilmiş kaynakların azlığı ve düşmanca dış anlatılara yoğun biçimde dayanılması nedeniyle belirsiz kalmıştır. Bu dış anlatılar, Kızılbaşları Şah İsmail'e körü körüne bağlılık gösteren, yüzeysel biçimde İslamlaşmış Türkmen aşiret mensupları olarak tasvir etmiştir. Bu tür kaynaklara dayanarak yapılan geleneksel çalışmalar, Kızılbaş dindarlığını çoğu zaman Türk halk İslamı'nın zamansız bir senkretizmi ya da erken dönem *gulāt* Şiiliğinin bir tezahürü olarak değerlendirmiştir. Ancak daha yakın dönem araştırmalar, Alevi kutsal soylarına ait aile arşivlerinde muhafaza edilen ve daha önce

kullanılmamış yazma eserler ile belgeleri gün yüzüne çıkararak bu tabloyu köklü biçimde yeniden değerlendirmiştir. Bu bulgular, Kızılbaşların tarihsel bir anomali olduğu yönündeki algıyı sorgulamakta; bunun yerine onların geç Ortaçağ Anadolu'su ve komşu bölgelerdeki daha geniş kozmopolit Sufi akımlarıyla derin biçimde iç içe geçmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca tüm Kızılbaşların Türkmen göçebeler olduğu yönündeki yaygın miti de çürütmekte; erken Kızılbaş çevresi içinde Kürtler, Zazalar, köylüler, şehirli kesimler ve hatta Osmanlı sivil ve askerî teşkilatında görev yapan alt düzey bürokratlar gibi önemli etnik ve toplumsal çeşitlilik bulunduğunu göstermektedir.

Kızılbaş hareketinin doğrudan kökleri, 15. yüzyılda Safevî tarikatının tefekküre dayalı bir Sufi *ṭarīqadan* radikal bir dinî-siyasal güce dönüşmesinde yatmaktadır; bu dönüşüm özellikle Şah İsmail'in (1487-1524) karizmatik liderliği altında pekişmiştir. Bununla birlikte Kızılbaş çevresi bütünüyle Safevîlere ait bir oluşum değildir; aksine birbirleriyle bağlantılı Sufi ve derviş gruplarına dayanan özerk öncüllere sahiptir. 13. ve 14. yüzyıllarda Rum Abdalları ve Horasan Erenleri gibi derviş ağlarının çoğalması ve Vefa'iyeye ile Bektaşiyeye gibi tarikatların yayılması, daha sonra Kızılbaş grupların yeniden yorumlayacağı dini ve sembolik repertuarları sağlamıştır. Bu gruplar, esoterik ve 'Alid yönelimle karakterize edilen bir dindarlık anlayışını ve kişisel ya da soya dayalı karizma temelinde kurulan manevi otorite iddialarını paylaşmaktaydı; bu durum ise fikhî-metinsel otoriteye dayanan İslam anlayışıyla gerilim içindeydi. Dolayısıyla Kızılbaşların ortaya çıkışı bir kopuştan ziyade, bu Sufi ve derviş ağlarının ve onların daha eski velayet otoritelerinin Safevî karizmasının yeni ufku altında yeniden yapılandırılmasını ifade etmektedir. Bu çerçevede gelişen özgün kurumlar ve soy hatları zamanla Alevilerdeki kalıtsal *Ocak* sistemine dönüşecektir.

Kızılbaş hareketi ayrıca 15. ve 16. yüzyıllardaki daha geniş mesiyantik ve milenyarist akımlar bağlamında da değerlendirilmelidir. Hareketin mesiyantik boyutu en açık biçimde Şah İsmail'in Türkçe şiirlerinde görülmektedir; bu şiirler Mahdîci motifleri Tanrı'nın birliğini monist bir anlayışla ele alan bir tasavvurla birleştirmektedir. Son dönem araştırmalar, bu şiirlerin kaba bir biçimde Şah İsmail'in tanrılaştırılmasının ya da erken *ḡulāt* Şiilliğinin basit bir yeniden canlanmasının kanıtı olarak görülmemesi gerektiğini; aksine yerleşik Sufi edebî gelenekleri içinde ve dönemin diğer mesiyantik ve milenyarist hareketleriyle diyalog halinde anlaşılması gerektiğini göstermektedir. Nitekim 15. ve 16. yüzyıllar, üç İbrahimî dinin tamamında mesiyantik beklentilerin yoğunlaştığı bir dönemdi; apokaliptik imgeler ve karizmatik iddia sahipleri bölge genelinde yaygın biçimde dolaşıyordu. Kızılbaş hareketi bu daha geniş olgunun belirgin tezahürlerinden biri olarak ortaya çıkmış, ancak hareket zamanla daha kalıcı bir topluluk kimliği olan Aleviliğe dönüşürken Mahdîci tonları giderek geri plana çekilmiştir.

Kızılbaşlar, 16. yüzyıldaki Osmanlı-Safevî rekabetinin siyasal mücadeleleriyle de derinden iç içe geçmiştir. Şah İsmail'e duydukları manevi bağlılık ve Osmanlı karşıtı ayaklanmalara katılımları, onları özellikle Sultan I. Selim döneminde baskının başlıca hedeflerinden biri hâline getirmiştir. 16. yüzyılın başlarında Safevî devletinin yükselişi, Osmanlı İmparatorluğu içinde Sünni mezhepsel kimliğin güçlenmesine yol açmış; Osmanlı yönetimi siyasal sadakat ve dinî ortodoksluğu giderek daha katı biçimde tanımlanan, şeriat merkezli bir Sünni İslam anlayışıyla özdeşleştirmeye başlamıştır. Bu yeni mezhepsel düzen içinde Kızılbaşlar/Aleviler Osmanlı Sünniliğinin başlıca "ötekisi" olarak ortaya çıkmış; siyasal açıdan güvenilmez ve dinî bakımdan sapkın olarak damgalanmıştır. I. Selim'den sonra da tekrarlanan baskı dalgalarına maruz kalan ve uzun süreli sosyo-ekonomik marjinalleşme yaşayan birçok Kızılbaş topluluğu giderek kırsal ve periferik bölgelere çekilmiştir. Sünni Osmanlı dünyasında "Kızılbaş" terimi bu süreçte hem dinî sapkınlık hem de siyasal isyan çağrışımı taşıyan keskin biçimde aşığılayıcı bir anlam kazanmıştır.

Safevî İrani'nda Kızılbaş kimliği esas olarak Türkçe konuşan askerî elit ile ilişkilendirilmiş ve birkaç kuşak içinde ana akım İmamî Şiiliğe asimile edilmişken, Osmanlı Anadolu'sunda düşmanca siyasal ve dinî ortama rağmen ayrı bir kimlik ve inanç biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Kızılbaş toplulukları Anadolu'nun kırsal bölgelerinde ve komşu coğrafyalarda, özellikle Balkanlar'da varlıklarını devam ettirmiş; dinî pratiklerini ve topluluk yapılarını koruyarak zamanla kendi içinde kapalı bir dinî topluluğa dönüşmüştür. Bu süreklilik, kökleri tasavvufa dayanan yerel manevi ağlar ve kutsal soylar (*Ocak*) sayesinde mümkün olmuş; bu ağlar hem toplulukların devamlılığını ve dayanıklılığını sağlamış hem de Safevîlerin Şiileştirme girişimlerine karşı bir koruyucu işlev görmüştür.

Sonuç

Kızılbaş hareketi, 15. yüzyılda Safevî tarikatının dönüşümünden doğan ve döneminin Sufi ile milenyarist akımlarından beslenerek çeşitli antinomian Sufi grupları ile radikal derviş zümrelerini güçlü bir koalisyon içinde bir araya getiren çok katmanlı bir dinî-siyasal olgudur. Osmanlı söyleminde kötülenmiş, isyancı ve sapkın olarak baskıya uğramış; Safevî İrani'nda ise şeriat eksenli İmamî Şiilik içinde asimile edilmiş olmasına rağmen, Kızılbaşlar bugün Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturan ve Balkanlar'da da bağlantılı toplulukları bulunan kalıcı Alevi geleneğinin temellerini atmıştır.

Kaynakça & İleri Okumalar

Babayan, Kathryn. 2002. *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of*

Early Modern Iran. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Floor, Willem. 2003. "The Khalifeh al-kholafa of the Safavid Sufi Order." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 153, no. 1: 51-86.

Glassen, Erika. 1971. "Schah Ismā'īl, ein Mahdī der anadoluischen Türkmenen?" *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 121, no. 1: 61-69.

Imber, C. H. 1979. "The Persecution of the Ottoman Shī'ites according to the mühimme defterleri, 1565-1585." *Der Islam* 56, no. 2 (July): 245-273.

Karakaya-Stump, Ayfer. 2019/2020. *The Kizilbash-Alevis in Ottoman Anatolia: Sufism, Politics and Community*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Turkish translation: *Osmanlı Anadolu'sunda Kızılbaş Aleviler: Sufilik, Siyaset ve Toplumsal Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2025.

Karakaya-Stump, Ayfer. 2015. *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Bilgi University Press.

Karamustafa, Ahmet T. 1994. *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period 1200-1550*. Salt Lake City: University of Utah Press.

Karamustafa, Ahmet T. 2016. "In His Own Voice: What Hatayi Tells Us about Şah İsmail's Religious Views." In *L'Ésotérisme Shi'ite: Ses Racines et Ses Prolongements / Shi'i Esotericism: Its Roots and Developments*, edited by Mohammad Ali Amir-Moezzi, 608-609. Turnhout: Brepols Publishers.

Mazzaoui, Michel M. 1972. *The Origins of the Şafawids: Şī'ism, Şūfism, and the Ğulāt*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Mélikoff, Irène. 1975. "Le problème kızılbaş." *Turcica* 6: 49-67.

Morton, Alexander H. 1993. "The Chūb-i Țariq and Qizilbāsh Ritual in Safavid Persia." In *Études Safavide*, edited by Jean Calmard, 225-245. Paris: Institut Français de Recherche en Iran.

Reid, James J. 1983. *Tribalism and Society in Islamic Iran 1500-1629*. Malibu: Undena Publications.

Roemer, Hans R. 1990. "The Qizilbash Turcomans: Founder and Victim of the Safavid Theocracy." In *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*, edited by Michel M. Mazzaoui and Vera B. Moreen, 27-39. Salt Lake City: University of Utah Press.

Savory, Roger M. 1975. "The Qizilbāsh, Education and the Arts." *Turcica* 6: 168-176.

Savaş, Saim. 2002. *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*. Ankara: Vadi Yayınları.

Subrahmanyam, Sanjay. 2003. "Turning the Stones Over: Sixteenth-Century Millenarianism from the Tagus to the Ganges." *The Indian Economic and Social History Review* 40, no. 2 (April-June): 129-161.

Terzioğlu, Derin. 2012-2013. "How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion." *Turcica* 44: 301-338.

Zarinebaf-Shahr, Fariba. 1977. "Qizilbash 'Heresy' and Rebellion in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century." *Anatolia Moderna / Yeni Anadolu* 7: 1-15.